

SERBIAN LANGUAGE INSTITUTE OF SASA

LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY
IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY
APPROACHES

A collection of papers

Edited by:

Stana Ristić, PhD, scientific advisor

Ivana Lazić Konjik, PhD, research associate

Nenad Ivanović, PhD, research associate

Belgrade, 2016

ISBN 978-86-82873-??-?

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛЕКСИКОЛОГИЈА И ЛЕКСИКОГРАФИЈА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ПРИСТУПА

Зборник научних радова

Уредништво:

др Стана Ристић, научни саветник
др Ивана Лазић Коњик, научни сарадник
др Ненад Ивановић, научни сарадник

Београд, 2016

Jerzy BARTMIŃSKI¹,
Stanisława NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA²
Lublin, UMCS
¹jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl
²stanislava.niebrzegowska-bartminska@poczta.umcs.lublin.pl

O LUBELSKIM SŁOWNIKU STEREOTYPÓW I SYMBOLI LUDOWYCH

Artykuł stanowi syntetyczną prezentację założeń *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), który jest oryginalnym dziełem polskich etnolingwistów, zaprojektowanym w latach 70. XX wieku i realizowanym przez zespół pracowników UMCS w Lublinie. Do roku 2012 wydano cztery części I tomu, poświęcone językowo-kulturowemu obrazowi kosmosu. Całość ma objąć 7 tomów: I. Kosmos, II. Rośliny, III. Zwierzęta, IV. Człowiek, V. Społeczeństwo, VI. Religia. Demonologia, VII. Czas. Przestrzeń. Miary. Kolory. Autorzy omawiają podstawowe założenia teoretyczne słownika, a na przykładzie hasła „Tęcza” pokazują, jak zbudowane są artykuły hasłowe w *Słowniku*. Omawiają też kluczowe pojęcia, takie jak językowy obraz świata, stereotyp, symbol i definicja kognitywna, która ma fasetowy układ zdań definiujących, podkreślają, że definicja kognitywna ma charakter narracyjny i jest tekstem kultury (w rozumieniu semiotyki tartuskiej), na koniec odnotowują najważniejsze głosy recenzentów polskich i zagranicznych o Słowniku.

Słowa kluczowe: Słownik stereotypów i symboli, lingwistyka kognitywna, etnolingwistyka, folklor, językowy obraz świata, koncept, tęcza.

Słownik stereotypów i symboli ludowych (SSiSL)¹ jest sztandarowym dziełem polskich etnolingwistów, zaprojektowanym przez Jerzego Bartmińskiego

---

¹ *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i redakcja: Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska, t. I, *Kosmos*, [cz.] 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996, Wydawnictwo UMCS, 439 s.; [cz.] 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999, 481 s.; [cz.] 3 *Meteorologia*, Lublin 2012, 521 s.;

jeszcze w latach 70. XX wieku i realizowanym przez zespół pracowników UMCS² etapami. Do roku 2012 wydano cztery części pierwszego tomu, poświęconego językowo-kulturowemu obrazowi kosmosu. Aktualnie zespół pracuje na tomami dotyczącymi roślin i zwierząt; zaawansowane są prace nad domem, ciałem, demonami, wizerunkami Boga, Matki Boskiej i świętych, stereotypami etnicznymi, czasem i przestrzenią, miarami. Całość ma objąć 7 tomów, ułożonych w porządku biblijnego stwarzania świata, poczynając od przyrody nieożywionej, a kończąc na człowieku i ogólnych kategoriach porządkujących świat (I. Kosmos, II. Rośliny, III. Zwierzęta, IV. Człowiek, V. Społeczeństwo, VI. Religia. Demonologia, VII. Czas. Przestrzeń. Miary. Kolory).

SSiSL został pomyślany jako opracowanie antropologiczno-kulturowe, utrzymane w duchu etnolingwistyki kognitywnej³. Jego celem jest rekonstrukcja tradycyjnego obrazu świata utrwalonego w polskiej kulturze ludowej, tj. w języku, folklorze, wierzeniach i obrzędach oraz próba odtworzenia systemu wartości, który stanowi klucz do poznania kultury, a więc pewnej postawy wobec świata, swoistej mentalności i zachowań. Etnolingwistyczny charakter SSiSL polega na uznaniu językowo-kulturowego obrazu świata za główny przedmiot opisu, na traktowaniu języka jako najważniejszego, podstawowego środka przekazu, ale zarazem na pojmowaniu języka jako fenomenu kulturowego, wielokodowego, a w konsekwencji na wyjściu poza dane ściśle językowe i na sięganiu po „przyjętkowy” kontekst wypowiedzi - po utrwalone społecznie wierzenia i praktyki.

Przypomnijmy rozumienie kluczowych terminów i pojęć.

[cz.] 4. *Świat, światło, metale*, Lublin 2012, 395 s. Orientujący w założeniach całej pracy wstęp do *Słownika pióra J. Bartmińskiego (O <<Słowniku stereotypów i symboli ludowych>> w t. I, [cz.]1, s. 9-34)* jest też dostępny w przekładzie rosyjskim (Bartmiński 2005: 68-86).

² W opracowaniu haseł części 1. i 2. tomu *Kosmos* uczestniczyli: Jan Adamowski, Jerzy Bartmiński, Grażyna Bączkowska, Małgorzata Brzozowska, Maria Kozioł, Jolanta Mackiewicz, Urszula Majer-Baranowska, Ewa Masłowska, Stanisława Niebrzegowska, Donat Niewiadomski, Joanna Szadura; w opracowaniu haseł części 3. i 4. także: Iwona Bielińska-Gardziel, Feliks Czyżewski, Anna Kaczan, Anna Koper, Ewa Paclawska, Katarzyna Prorok, Aniela Strzałkowska, Anna Tyrpa.

³ O założeniach etnolingwistyki kognitywnej traktują książki J. Bartmińskiego (Bartmiński 2005, 2006, 20-7, 2009, 2011) i S. Niebrzegowskiej (Niebrzegowska 2005, Niebrzegowska-Bartmińska 2007) oraz szkice: Bartmiński 1986, 1988, 2004, 2006, 2008, 2013; Niebrzegowska-Bartmińska 2001, 2004, 2013a,b, 2014; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 1998, 2013.

„**Językowy obraz świata** jest zawartą w języku interpretacją rzeczywistości, dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie, o ludziach, rzeczach, zdarzeniach. Jest interpretacją, a nie odbiciem, jest subiektywnym portretem, a nie fotografią przedmiotów realnych. Interpretacja ta jest rezultatem subiektywnej percepcji i konceptualizacji rzeczywistości przez mówiących danym językiem, ma więc charakter wyraźnie podmiotowy, antropocentryczny, ale zarazem jest intersubiektywna tym sensie, że podlega uspołecznieniu i staje się czymś, co łączy ludzi w danym kręgu społecznym, czyni z nich wspólnotą myśli, uczuć i wartości; czymś, co wtórnie wpływa (z jaką siłą – to już jest przedmiotem sporu) na postrzeganie i rozumienie sytuacji społecznej przez członków wspólnoty.” (Bartmiński 2010: 158).

Stereotyp przyjęto rozumieć w nawiązaniu do koncepcji Waltera Lippmanna („obraz w głowie”) i poniekąd Hilarego Putnama („rodzaj pojęcia potocznego”) jako wyobrażenie przedmiotu uformowane w pewnej społecznej ramie doświadczeniowej i określające, czym przedmiot jest, jak działa, jak jest traktowany i wartościowany przez człowieka. Jest to wyobrażenie utrwalone w języku i dostępne poprzez język, ale też poprzez zachowania wobec przedmiotu i sposoby posługiwania nim w praktyce codziennej. Preferowane są sensory kulturowe, symboliczne, ale w szerokim zakresie (znacznie szerszym niż w moskiewskim etnolingwistycznym słowniku *Slavjanskie drevnosti* pod ogólną red. Nikity I. Tołstoja, skupionym na opisie „kodu kulturowego”) uwzględniane są aspekty praktyczne, bytowe. Nie odrywamy „kultury” od „natury”. Dlatego opisując – na przykład - w haśle *żelazo* jego zastosowania magiczne i apotropeiczne, nie zapominamy o użytku praktycznym, codziennym, do wyrobu narzędzi pracy i przedmiotów codziennego użytku.

Stereotyp w podanym sensie jest dla nas określeniem neutralnym, nie jest łączony z uprzedzeniami ani negatywnym wartościowaniem. Ponieważ jednak w polskim dyskursie humanistycznym przewagę zdobyło narzucone przez socjologów negatywne traktowanie stereotypów jako wyobrażeń złośliwych, podszytych uprzedzeniami – i nawet jest ono coraz bardziej popularne, głosi się program „przełamywania stereotypów” i „walki ze stereotypami” - skłonni jesteśmy zastąpić stygmatyzujący termin „stereotyp” neutralnym terminem „koncept”, w polskich pracach rzadko używanym.⁴ Koncept (= stereotyp) to pojęcie wzbogacone o konotacje

⁴ Postępujemy tak zwłaszcza w ramach konwersatorium EUROJOS, przygotowując *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (LASiS), którego pierwszy tom, poświęcony „konceptowi” DOM, ukazał się drukiem w roku 2015 w Lublinie. Wprowadzamy regulacje terminologiczne zgodne z ustaleniami zawartymi w artykule Niny Gryshkovej (2014).

historyczno-kulturowe i nacechowane wartościująco, można powiedzieć pojęcie „potoczne”.

Symbol zdefiniowano w SSiSL jako takie wyobrażenie przedmiotu, które jest traktowane jako reprezentant innego wyobrażenia w ramach większego układu znaków, np. słońce to oko Boga, a symbolami słońca są: jajko, wąż, biedronka, dąb, gołąb. Wiatr to męski żywioł zapładniający; deszcz – nasienie spadające z nieba na ziemię; złoto – symbol bogactwa, władzy i świętości, żelazo – twardości, odporności, siły i nieugiętości; ołów – ociężałości, przygnębienia, powolności, śmierci. Itp. Symboliczne znaczenie mają nie tylko pojedyncze przedmioty, ale i ich kompleksy (kalina nad wodą), konfiguracje (przedmioty o określonych cechach: złoty płuźek, złoty kubek, złota podkowa...), ale i zdarzenia: Wiatr zrywa dziewczynie wianek z głowy; Kalina pije drobną rosę; Dziewczyna zrasza fartuszek itp. SSiSL wydobywa symboliczne znaczenia na wszystkich tych poziomach⁵.

Budowa artykułów hasłowych w SSiSL

Artykuły w SSiSL są z reguły dość długie, bo mają zdawać sprawę w pełny sposób z utrwalonych w języku i kulturze ludowej charakterystyk przedmiotów hasłowych. Zaczynają się od dwudzielnego wstępu: na początku (po „spisie treści”) podajemy krótkie streszczenie całości (nazywane roboczo „kapsułą”), zawierające kwintesencję artykułu hasłowego, po czym następuje wstęp ogólnokulturowy, pokazujący szersze, międzykulturowe tło definiowanego przedmiotu (w tej części korzystamy z literatury przedmiotu, zwłaszcza wielojęzycznych słowników symboli). Centralna część artykułu hasłowego składa się z eksplikacji, która jest rozbudowaną definicją, i dokumentacji, w postaci cytatów źródłowych wybranych z różnych (z założenia wszystkich dostępnych, w tym także własnych, zapisanych w terenie) gatunków folkloru, z wypowiedzi potocznych oraz z zapisów etnograficznych dotyczących wierzeń i praktyk. Obie części są powiązane odsyłaczami numerycznymi. Na końcu podajemy informacje bibliograficzne.

Przykładowy artykuł hasłowy

Budowę artykułu hasłowego w SSiSL zilustrujemy przykładem hasła TĘCZA z tomu KOSMOS, cz. 3, s. 190-198, wydanego w roku 2012.⁶

⁵ Szerzej o znaczeniach symbolicznych w SSiSL pisze Niebrzegowska-Bartmińska (2013c, 2015).

⁶ Artykuł opracowany przez Jerzego Bartmińskiego i Annę Koper w pełnej oryginalnej wersji liczy 25 tys. znaków; podajemy go w wersji skróconej do 8 tys. znaków, bez metryk

TĘCZA

[„Spis treści”] **Wstęp. Eksplikacja:** Nazwy. Kompleksy. Pochodzenie. Wygląd. Stimulus. Czynności, działania sprawcze. Obiekt. Władza na tęczę. Zakazy. Lokalizacja. Lokalizator. Czas. Przepowiednie. Symbolika. **Dokumentacja:** Zagadki. Zaklęcia, formuły powitalne. Pieśni weselne. Pieśni żołnierskie. Pieśni okolicznościowe. Opowiadania. Zapisy wierzeń. Pisana poezja chłopska. **Bibliografia.**

[„Kapsuła”, czyli eksplikacja hasła w wersji syntetycznej:] Językowo-kulturowy obraz tęczy w polskiej kulturze ludowej łączy wymiar fizyczny i wierzeniowy (mityczny i religijny). Postrzegana jako piękny, wielobarwny łuk na niebie, znak i zapowiedź dobrej pogody, jest traktowana (w sferze wierzeniowej) jako żywa potężna istota, smok pijący wodę z rzek, jezior, stawów i przenoszący ją w chmury (często razem z żywymi stworzeniami), a z innej strony, w zgodzie z tradycją biblijną, jako pamiątka przymierza Boga z ludźmi, dana im po klęsce potopu.

[„Wstęp ogólnokulturowy”] W folklorze różnych krajów, od Francji przez Słowiańszczyznę po Indie, tęcza jest przedstawiana jako potwór pijący wodę z morza i spuszcający ją na ziemię podczas burzy. Także dla plemion australijskich i afrykańskich tęcza to mitologiczna istota, tzw. tęczowy wąż. Do takiego rozumienia tęczy nawiązują nazwy: litew. *smakas*, białorus. *smok*. Późniejsze są nazwy utrwalające pojmowanie tęczy jako przedmiotu należącego do nadprzyrodzonych istot, np. litew. *laumes juosta* ‘pas czarownicy’, czy nazwy powstałe pod wpływem judeochrześcijańskim, jak franc. *arc en ciel* ‘łuk na niebie’, ang. *rainbow* i niem. *Regenbogen* ‘łuk deszczu’. Inną podstawę nazewniczą mają wschodniosłowiańskie nazwy tęczy nawiązujące do emocji, jakie tęcza budzi: ukr. *weselka*, *weselycia*; brus. *wiesiolka*, *radawka*; ros. *raduga*, *rajduga*, *krasa*. W hinduizmie tęcza to łuk boga *Indry*, z którego wypuszcza on strzały deszczu lub ognia, albo siedmiobarwne schody, którymi Budda, zwany niekiedy wielkim mostem, zszedł na ziemię. W starożytnej Grecji tęcza uosabia szybkołę wysłanniczkę bogów – *Iris*, która podtrzymuje relacje między niebem i ziemią, bogami i ludźmi. Tradycja starotestamentowa wiąże tęczę z potopem: łuk tęczy to oręż, który Bóg odłożył na niebie na znak zgody Rodz 9,9-15. W c h r z e ś c i j a n ś t w i e tęcza przybiera nowe znaczenia: funkcjonuje jako symbol Maryi – pośredniczki jednającej niebo i ziemię, a ojcowie Kościoła odnoszą tęczę do Chrystusa jako ucieleśnienia miłosierdzia Bożego.

---

dokumentujących źródła cytatów, które są podawane każdorazowo w wersji oryginalnej hasła.

[„EKSPLIKACJA” w układzie fasetowym]

[NAZWY]. Powszechną na Słowiańszczyźnie nazwę *dęga*, *dąga* (stcsłow. *duga*) w Polsce zastąpiono nową nazwą *tęcza*, *tęcz*, której odpowiedniki formalne w innych językach słowiańskich zwykle odnoszą się do różnych innych zjawisk atmosferycznych, por. ukr. *тiчка* ‘burza’, ros. *тiчка* ‘chmura’, serb./chorw. *тiчка* ‘grad’. Etymologicznie *tęcza* łączy się z litew. *tánkus* ‘gęsty, ścisły, zbity’, z awest. *taxma* ‘mocny, tęgi, silny’. Synonimiczne nazwy tęczy oddają jej półkolisty kształt, kolor i wygląd: *pręga*, *łuk*, *luna*, *wstęga*, *barwica*, *słonecznik* – albo odnoszą się do przypisywanego jej działania (picia przez nią wody): *pijawa*, *pijawica*, *smok* (od czasownika *smoktać* ‘połykać’).

[KOMPLEKSY]. T. tworzy kompleksy ze → słońcem i → deszczem, bo ukazuje się, *jak pada deszcz i słońce świeci*.

[POCHODZENIE]. *Może dawni to ludzie "uważali za cud, albo jak, a dziś to przyjęte, że to przyroda; tęcz – takie ładne pręgi, to "odbitka "od słońca; w powieże sikać jak słońce świeci, to pon będzie miał ta tęcz*. Powstanie T. związane jest z przekazem wierzeniowym o *potopie* i starotestamentowym przymierzu zawartym przez Boga z ludźmi.

[WYGLĄD]. Najsilniej utrwaloną cechą wyglądu T. jest jej wielobarwność, co uwydatniają derywaty: *tęczowy* ‘wielobarwny, różnokolorowy, mieniący się różnymi kolorami’, *tęczować* ‘mienić się kolorami tęczy’; *tęczowiec*, *tęcznik* to nazwy owadów mających charakterystyczne mieniące się zabarwienie. T. jest *siedmiokolorowa*, *siedmiobarwna* 8, 17, 18. Wedle relacji potocznej *człowiek zmienia się jak tąga: kiej on je zdrow, to on je czerwoni jak rusk, kiej je chori, tej on je lilewi, kiej on mą strach, tej on staje się bladi jak kręda, jak scana, a kiej on je zli, tej on zelenieje; a kiej on ju mą umrzęc, tej on zalknie jak wosk*. T. jest *jasna*, *mieni się*, *lśni* – por. fraz. *być jak tęcza* 6, *mienić się jak tęcza* 8.

T. ma kształt *wstęgi* 2, 8, łuku z dwoma końcami schodzącymi ku dołowi, określanymi jako *tęczowe rogi*, *luki*; może być *tęcza podwójna*, *dwojaka*. Mówi się też o *dwóch gębach*, które T. *zapuszcza we dwa morza*; *szyjach*, którymi *nurza się w dwu rzekach lub stawach*.

[STIMULUS]. T. budzi zachwyt i podziw: fraz. *patrzyć w kogoś jak w tęczę*, *ładny jak tęcza* 6. T. wzbudza także lęk, obawę, co łączy się z jej wyobrażeniem jako *smoka*, który ma ogromną siłę i może wciągnąć (*wessać*) wszystko, co znajdzie się w jej pobliżu.

[CZYNNOŚCI. DZIAŁANIA SPRAWCZE]. Powszechne jest przekonanie, że T. jest istotą żywą 3, która *pije wodę* 3, 4A, 4B, 11 z morza, potoku, źródła, jeziora, stawu, błota, studni, *bierze wodę na deszcz* 13 i *puszcza* w postaci deszczu 11 albo *oddaje obłokom*; *dlatego* nazywana jest

m.in. *smokiem, pijawą, trąbą* 11. T. wraz z wodą *wciąga* wszystko, co się znajduje w wodzie lub w jej pobliżu (niekiedy z pomocą planetników 14B): *wypija/porywa* ludzi, zwierzęta, przedmioty i później wyrzuca je na ziemię. W ten sposób tłumaczy się m.in. obecność żab, węży, jaszczurek po deszczu. Jako istota żywa, demoniczna T. może się rozgniewać na człowieka i wtedy go porywa, wysysa z niego krew, okalecza: *W te wiesne to chłopci karmili konie i pośli z nimi do potoka, i wte przisła tenca, to im sprzęt stargało, konie zobyrtało, pokalecyło i oni głowy porozbijali i zachorzeli*. T. wynosi w chmury planetników 14A.

[OBIEKT]. Uważano, że można ją *rozgonić*; wedle wierzeń kaszubskich T. ginie, jeśli się odgadnie, z którego jeziora wodę pije. Aby T. nie sprowadziła deszczu, wypowiadano (dziś już z przymrużeniem oka) formuły *Tęczo, tęczo, nie pij wody, bo narobisz ludziom szkody*.

[WŁADZA NAD TĘCZĄ] T. rządzi: *Bóg*, który za jej pomocą nabiera wodę z morza i następnie spuszcza ją na ziemię w postaci deszczu, śniegu, gradu; *planetnicy*, którzy za pomocą *tęczowych rogów wyciągają wilgoć w górę*, czerpią wodę z rzek i wpompowują ją do chmur; *dusze topielców*, które używając T. jako *dysza ciągną chmury*.

[ZAKAZY]. Do T. nie należy podchodzić, bo może porwać człowieka. [LOKALIZACJA]. T. zanurza końce łuku w zbiornikach wody, *zaślubia niebo z głębiną* 9, niczym *pomost łączy dolinę ze szczytem*, niebo i ziemię oraz otwiera *drogę do nieba* dla dusz zmarłych.

[LOKALIZATOR]. T. jest miejscem, na/w którym przebywają *planetnicy* 14A, 14B i *dusze topielców*.

[CZAS]. T. pojawia się latem, po św. Janie, *po ciepłym deszczu, po burzy, jak pada deszcz i świeci słońce*. Zimą *śpi*.

[PRZEPOWIEDNIE]. T. zapowiada dobrą pogodę, *rozpogodzenie*, T. *podwójna - długą pogodę*. Deszcz przepowiada T. ukazująca się przy *zachodzie słońca*, pokazująca się wśród czarnych chmur. Z pojawienia się T. przy narodzinach dziecka wrócono o jego przyszłości, np. dobry los czeka dziecko, które urodziło się w chwili, gdy na niebie świeciła T.

[SYMBOLIKA]. Symbolika T. jest ambiwalentna. Z jednej strony to wzbudzający zachwyty kolorowy, świetlisty *pomost, wstęga (wstążka)* 2 łącząca niebo z ziemią, znak przymierza Boga z ludźmi 10A. Z drugiej strony to nieprzychylna człowiekowi istota – *smok*, który *wypija wodę, porywa i polyka* ludzi, zwierzęta i przedmioty.

[DOKUMENTACJA w układzie gatunkowym⁷]

ZAGADKI

2 – *Która wstążka najdłuższa, a jak się wyciągnie, to do nieba dostanie?*
 <Tęcza>.

3 – *Ryzy wó^u bez sto gór do jeziora wodę pić.* <Tęcza>.

ZAKLĘCIA, FORMUŁY POWITALNE

4 A – *Tęczo, tęczo, nie pij wody, bo narobisz ludziom szkody.*

4 B – *Tęczo, tęczo, nie pij wody! Bo jak cię wsadzę do gąsiora (aresztu),
 będziesz siedzieć do wieczora (po tych słowach tęcza rozrywa się).*

PIEŚNI WESELNE

6 – *Wyszła pani młoda jak tęcza na niebie, przypatrz się, Jasieńku, to żona
 dla ciebie.*

PIEŚNI OKOLICZNOŚCIOWE

8 – *Kwitną w ogródeczku maki i powoje, hej, śliczne te nasze starodawne
 stroje. Mienia się jak wstęga siedmiobarwnej tęczy.*

OPOWIADANIA

9 – [Zakochani spotykają się po długiej rozłące.] *Gdy po wzruszającym
 powitaniu dostrzegli tęczę zaślubiającą niebo z głębiną, służba przybiegła
 z grodu, wzięła ich na ramiona i z okrzykami radości zaniósła do pałacu.*

ZAPISY WIERZEŃ

10 A – **Bóg po potopie dał tęczę na niebie na znak zgody z ludźmi.**

a. *Z początku jej [tęczy] nie było, alie jak Pan Bóg potopem nakarał ludzi,
 którzy zgrzeszyli i potopem wszyscy z całej kuli ziemskiej wygineli. Tylko
 jeden pozostał Noj i dopiero Pan Bóg powiedział, że już więcej potopów ni
 będzie. I tęczę dał na pamiątkie.*

11 – **Tęcza to smok/pijawa/trąba, który/a pije wodę z rzek, jezior i stawów
 i spuszcza ją na ziemię w postaci deszczu.**

a. *Wody do chmur z rzek i stawów dostarcza tęcza, coś jakby smok,
 strojny w różnokolorowe pasy.*

b. *Tęczę na niebie lud tu nazywa smokiem, który wodę ciągnie z ziemi
 do nieba: smok wodu tihne. Nie trzeba podchodzić w to miejsce, gdzie się
 on spuszcza, bo uniósłby i człowieka w górę..*

⁷ Podajemy tu jedynie wybrane konteksty dokumentacyjne z hasła Tęcza w SSiSL, zachowując ich numerację i wybrane metryki odsyłające do ekscerpowanych źródeł.

c. Za pomocą tęczy (*pijawy*) Bóg nabiera wodę z morza, którą następnie spuszcza na ziemię w postaci deszczu, śniegu, gradu.

d. Tęcza występuje jako ogromna trąba czy też smok, który pije wodę z rzek i jezior i następnie spuszcza ją znów na ziemię w postaci deszczu.

13 – Tęcza bierze wodę na deszcz, wypija/porywa/połyka zwierzęta, ludzi, przedmioty i później wyrzuca je na ziemię.

a. *Tynca to wode bierze popsic na drugi desc, czy to ona moze i zaby wipsic, a czasem to i owce..*

b. *Tęcza bierze albo z jakiegoś stawu wodę, albo z jakiś studni ... teraz jakby tak pod studnią jaka krowa była, to by jo tęcza wypila.*

c. *W potokach i źródłach to tenca podnosi cęka, dźwignie go wysoko i pote praśnie o ziem, a najlepiej lubi tenca dzieci i jak takie porwie, a pote praśnie, to ono juz zgłupnie do imentu. ... W te wiesne to chłopi karmili konie i pošli z nimi do potoka, i wte przisła tenca, to im sprzęt stargało, konie zobyrtało, pokalecyło i oni głowy porozbijali, i zachorzeli.*

d. *Gdyby kto stał na brzegu w pobliżu, gdzie wodę pije tęcza, to go ona zchárknie, jak to właśnie czyni z żabami, które wypija z czerpaną wodą.*

14 A – W/na tęczy przebywają planetnicy, są przez nią noszeni.

a. *Tenca lubi zaglądać w jary, bo sie tamoj zacepia, temu planetnik moze wnijsć na niom.*

b. *Ludzie widzieli, jako on [planetnik] sed po polanie, i wte zaświeciła pikno tenca i jako ona przysła, tako on znik, bo jego tenca nosi. Bo tenca pija.*

14 B – Planetnicy mieszkają w tęczy i chwytają ludzi, którzy stoją w miejscu, gdzie pije ona wodę.

Tenca pije wodę, a w miejscu ka pije, jak tam jaki cęk postanie – to go wte porwie, a pote ruci o ziem z takom siłom, ze on głupnie wse. Tenca nie fce, coby fto wiedziol, ka ona pije i ka planetniki chodzujom. One mieskają w tence i one chytajom tyk ludzi, co stanom w miejscu, ka tenca pije, coby nifto nie wiedziol, ka to miejsce jest.

PISANA POEZJA CHŁOPSKA

17 – *Ty, który trzaskasz biczem błyskawicy, / ... Poruszasz wiatry i sprowadzasz ciszę, / Zabarwiasz tęczę siedmiu kolorami. [J. Stręciwilk]*

18 – *Ma droga Ojczyzna to jest śpiew skowronka / Siedmio-barwna tęcza i kwitnąca łąka. [Maria Kozłowa].*

BIBLIOGRAFIA:

- Alinei M., *O nazvaniach radugi v Evrope (karta 17 Lingvističeskogo atlasa Evropy, [w:] OLA, Moskva 1983 [wyd. 1988], s. 104-117; Antropov Nikolaj P., Naimenovanija radugi kak realizacija vozmožnostej ètolingvističeskogo*

pritjaženija, „Etnolingwistyka” 23 (2011), s. 195-203; Dobrovols’kaja Varvara E., *Ambivalentnaja priroda radugi v pover’jach Central’noj Rossii*, „Etnolingwistyka” 23 (2011), s. 205-216; Laurinkienė Nijolė, *Tečza. Nazwy i znaczenie w kontekście litewskiej narracji folklorystycznej*, „Etnolingwistyka” 16 (2004), s. 215-239; Reczkowa Barbara, *Tečza i synonimy*, „Język Polski” XLVII, 1967, s. 60-71; Tolstoj Nikita, *Iz geografii slavjanskich slov.8. Raduga*, [w:] OLA 1974.

[ODSYŁACZE] → chmura, deszcz, grzmot, mróz, niebo, obłok, pogoda, potop, woda, słońce, ziemia.

Jednostka opisu

Podstawową jednostką opisu w SSiSL jest stereotyp, tj. wyobrażenie przedmiotu utrwalone w świadomości zbiorowej, więc uspołecznione, dostępne poprzez dane zawarte w języku i w tekście, mające swoje przełożenie na zachowania i wierzenia. W opisie stereotypu *Słownik* łączy podejście onomazjologiczne (od przedmiotu do jego wyobrażenia i nazwy) i semazjologiczne (od nazwy do jej znaczenia i desygnatu). Omijając kwestie terminologiczne, można powiedzieć, że chodzi o „semantyczny korelat”, stojący między wyrazem (nazwą) i przedmiotem realnym. Jest on czymś więcej niż tylko znaczeniem (słowa w sensie lingwistycznym) i czymś więcej niż pojęciem (w sensie logicznym). Ludowy stereotyp (koncept) np. *teczy* jest bogatszy od pojęcia *teczy* (dającego się zdefiniować krótko jako ‘wielobarwny łuk na niebie pojawiający się na niebie w czasie deszczu lub krótko po nim’), bo obejmuje dodatkowo wierzenia (‘pije wodę’, ‘porywa, wciąga ludzi, zwierzęta, przedmioty...’, ‘pozostaje pod władzą Boga / *planetników* / *dusz topielców*...’), obejmuje zachowania (‘można ją *rozgonić*’, ‘można się do niej zwracać, wypowiadając formułę <<*Tečzo, tečzo, nie pij wody*...>>’), a także subiektywne wartościowanie przez ludzi (‘budzi zachwyty i podziw, ale też obawy’).

Sposób definiowania przyjęty w słowniku różni się od tradycyjnych definicji leksykograficznych, ograniczających się do podania cech dystynktywnych, tj. koniecznych i wystarczających dla identyfikacji denotatu. W słowniku stosowany jest typ definicji, zwanej **definicją kognitywną** (z łac. *cognosco* ‘poznaję’)⁸, która za główny cel przyjmuje

⁸ Koncepcja definicji kognitywnej, jaką sformułował J. Bartmiński w 1988 roku, powstała jako pewna odmiana znanej logikom koncepcji definicji "uwikłanej", "aksjomatycznej", "definicji przez postulaty", a więc „definicji kontekstowej”. W efekcie definicje kognitywne – podobnie jak eksplikacje Anny Wierzbickiej (1985) - są niekiedy bardzo długie. Preferujemy definicje „maksymalne” (Bartmiński 1980, 1988), włączające utrwalone konotacje kulturowe, w odróżnieniu od klasycznych definicji równościowych, „arystotelesowskich”, „minimalnych” definicji strukturalno-semantycznych (Apresjan 1974/1980; Grochowski 1993).

opis pojmowania „przedmiotu” przez mówiących danym językiem⁹, tj. z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania.¹⁰

Narzędziem definiowania są zdania elementarne („atomarne”, niezłożone) zawierające sądy o przedmiocie, zapisywane w formie standardowych znormalizowanych motywów¹¹ i układane na zasadzie koniunkcji cech. W części dokumentacyjnej, zawierającej cytaty (lub streszczenia) z ludowych tekstów, porządkowane według gatunków - od małych form folkloru, przez pieśni, prozę ludową, zapisy wierszy i praktyk aż po wierszowaną poezję chłopską¹² - przyjęto zapisywać motywy tłustym drukiem nad surowymi cytatami lub całym licznym zespołem wariantywnych lub podobnych kontekstów. Przykładowo, taki uogólniony motyw - „Tęcza *bierze* wodę na deszcz, *wypija/porywa/połyka* zwierzęta, ludzi, przedmioty i później wyrzuca je na ziemię” – został nadpisany nad kontekstami zgromadzonymi w dokumentacji pod numerem 13.: a. *Tynca to wode bzierze popsic na drugi desc, czy to ona moze i zaby wipsic, a czasem*

⁹ Czyli opis tego, jak ludzie rozumieją X, a nie co znaczy X.

¹⁰ Definicje kognitywne zostały w sposób metodyczny i systematyczny zastosowane w SSiSL 1996, 1999, wcześniej publikowano na łamach „Etnolingwistyki” próbne hasła, takie jak *korowaj, marmur, nów, dunaj, popiół*. Wzorcowym („prototypowym”) opracowaniem .ało się hasło *słońce* (opracowane przez J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowską i opublikowane w „Etnolingwistyce” t. 6, w roku 1994). Koncepcję definicji kognitywnej zastosowano też do haseł z polszczyzny ogólnej, takich jak *matka* (Bartmiński 1998), *równość* (Bartmiński, Żuk 2009), *odpowiedzialność* (Bartmiński, Grzeszczak 2010), *demokracja* (Grzeszczak 2009), *miejsca i wartości* (Żywicka 2007), *rodzina* (Bielińska-Gardziel 2009), *Europa* (Żuk 2013), *praca* (Mazurkiewicz-Brzozowska 1993), *tekst* (Niebrzegowska-Bartmińska 2005, 2007).

¹¹ Koncepcję zapisu motywów opracowała Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, zob. rozdział pt. *Motyw jako podstawowy składnik tekstu* w jej książce z roku 2007, s. 49-75; zob. też S. Niebrzegowska-Bartmińska, 2004b.

¹² O układzie gatunków w SSiSL pisał J. Bartmiński we *Wstępie* do cz.1. (1996: 20): „Kolejność gatunków w dokumentacji jest względnie stała. Na początku umieszczamy >>małe formy<<, jak zagadka, przysłowie, rymowane przepowiednie pogody [...]; potem formy poezji magicznej: zamawiania, zamówienia i zaklęcia, formuły witania i żegnania; przekleństwa, złorzeczenia i przysięgi; rymowanki i wyliczniki dziecięce; modlitwy i modlitewki; testamenty, toasty i prorocтва, instrukcje magiczne, wiersze nagrobne, tzw. listy z nieba. W kolejności idzie liczna i zróżnicowana grupa pieśni ludowych, obrzędowych (dorocznych i rodzinnych) i nieobrzędowych, po nich teksty z dialogów i widowisk oraz przemowy (noworoczne, zapustne, dyngusowe, weselne, pogrzebowe). Dalej zestawiamy motywy wydobyte z prozy ludowej: baśni magicznych, mitów kosmogonicznych i bajek ajtiologicznych, podań i legend, anegdot, opowieści wierzeniowych i wspomnieniowych. Dwa końcowe bloki to gwarowe relacje potoczne (są to przeważnie własne zapisy autorów uzyskiwane w toku wywiadów terenowych) i pisana poezja chłopska”.

to i owce.; b. Tęcza bierze albo z jakiegoś stawu wodę, albo z jakiś studni ... teraz jakby tak pod studnią jaka krowa była, to by jo tęcza wypila.; c. W potokach i źródłach to tenca podnosi cęka, dźwignie go wysoko i pote praśnie o ziem, a najlepiej lubi tenca dzieci i jak takie porwie, a pote praśnie, to ono juz zgłupnie do imentu.

W zapisie motywów stosujemy jako metajęzyk opisu polszczyznę literacką, zachowujemy jednak także oryginalne wyrażenia ludowe, bo ich zastąpienie odpowiednikami literackimi gubiłoby część informacji „relevantnych etnolingwistycznie”. Wartością jest samo wyrażenie ludowe, niekiedy nieprzetłumaczalne na polszczyznę ogólną.

Fasetowy układ motywów w eksplikacji

Motywy, wyodrębnione drogą analizy materiału, są przenoszone do eksplikacji, w której mają wartość sądów diagnostycznych. Sądy takie - grupowane w bloki (fasety/„podkategorie semantyczne”¹³), wyróżniane przez samych mówiących - odnoszą się do pewnych aspektów przedmiotu: do wyglądu, kształtu, barwy, liczebności, zachowania i zastosowań itd. Użycie w definiensach zdań komunikujących stereotypowe sądy o typowym przedmiocie można traktować jako „narratywy”, za którymi stoją całe utrwalone kulturowo scenariusze zachowaniowe. W ten sposób definicja kognitywna przybiera formę „**narracji**” (jest „opowiadaniem o przedmiocie”) i sytuuje się między płaszczyzną leksykalną i tekstową, tworząc pomost między nimi (Bartmiński 1998, 2014).

Wydzielenie i układ faset nie są przypadkowe, są uzależnione od typu haseł – od tego, czy opis dotyczy kosmosu, roślin, zwierząt, demonów itp.; eksplikacje realizują postulaty adekwatności treściowej (dostosowania treści zapisu do wiedzy potocznej) i adekwatności strukturalnej (takiego doboru i układu faset, który by odwzorowywał świadomość językową badanej społeczności¹⁴).

Wykładniki (eksponenty) cech

W słowniku dąży się do wydobycia nie absolutnie wszystkich cech pojawiających się w tekstach, ale przede wszystkim cech ustabilizowanych, składających się na językowy (więc kolektywnie akceptowany i podzielany) obraz przedmiotu. Należy też dodać, że definicja nie utożsamia znaczenia językowego z opisem encyklopedycznym, choć nie stawia sztywnej granicy między wiedzą językową i wiedzą pozajęzykową.

¹³ Można je traktować jako Langackerowskie „domeny”.

¹⁴ Szerzej o tym Bartmiński 1988.

Cechy przypisywane przedmiotowi są kodowane na różny sposób. Najłatwiej wskazać cechy zawarte w podstawie onomazjologicznej nazwy, bo dają się one bez trudu wydobyć metodą analizy słowotwórczo-etymologicznej, jak w przypadku nazw tęczy: *pijawa*, *barwica*, *słonecznik*, czy poprzez wskazanie mechanizmu metaforyzacji, jak w przypadku nazw *luk*, *pręga*, *luna*, *smok*. Cechy ustalone tą drogą mogą jednak mieć różny stopień utrwalenia. Silnie utrwalone są cechy ukryte w znaczeniu derywatów od nazw tęczy: *tęczowy* w znaczeniu ‘wielobarwny’, *tęczować* ‘mienić się kolorami tęczy’, *tęczowiec* ‘owad mający mieniające się zabarwienie’. Również wyraziste charakterystyki przedmiotu zawierają frazeologizmy typu: *patrzyć w kogoś jak w tęczę* oraz trwałe kolokacje: *siedmiobarwna tęcza*, *tęcza pije wodę*, *tęcza mieni się*. Utrwalone jest wierzenie o związku tęczy i deszczu z demonami określanymi mianem *planetników*. Mamy jednak w tekstach bardzo wiele kontekstów rzadszych, niestabilizowanych, robiących wrażenie predykcji okazjonalnych, ale niekiedy bardzo interesujących. Rejestrujemy je także pod warunkiem, że wykazują semantyczną koherencję z cechami ustabilizowanymi (*wciąga wszystko* ← *pije wodę*) i / lub choćby minimalną powtarzalność (‘otwiera drogę do nieba duszom zmarłych’). Analiza zebranych kontekstów słowa *tęcza* potwierdza tezę, że znaczenie słowa ma strukturę otwartą.

Zbierając stereotypowe sądy o przedmiocie, definicja staje się jednocześnie **tekstem kultury** w sensie, w jakim używają tego pojęcia kulturoznawcy. Tekst kultury jest „dobrem zbiorowym; zachowywanym, przekazywanym i wzbogacanym przez kolejne pokolenia, zobiektywizowanym jako wynik współdziałania i twórczej aktywności wielu pokoleń, zdolnym do rozprzestrzeniania się i do rozwoju. Jest efektem powtarzalności określonych zachowań wewnętrznych i zewnętrznych członków społeczeństwa (np. myślenia, odczuwania, skłonności do zachowań twórczych.” (SPiTK 2002: 307); realizuje „społecznie utrwalony wzorzec” (STL 1998: 575); jest nośnikiem pewnych idei i ma zdolność oddziaływania na wyobraźnię i emocje. Właśnie definicja kognitywna uczestniczy w systemie wzorów i konwencji składających się na mentalny (świadomościowy) wymiar kultury, kodyfikuje sposób doświadczania rzeczywistości i jej konceptualizację przyjętą jako norma przez daną wspólnotę językowo-kulturową (por. Bartmiński 2013).

Jako **podstawę materiałową** w SSiSL wykorzystujemy zapisy dialektologów, folklorystów i etnografów, stosując jednocześnie opis zintegrowany, odpowiadający wymogom etnolingwistyki jako lingwistyki antropologicznej. Etnolingwistyczny charakter SSiSL polega – co oczywiste – na ujmowaniu języka w kontekście kultury i wykorzystaniu

danych językowych (polszczyzny ogólnej i dialektalnej), folklorystycznych (różnogatunkowych tekstów folkloru) oraz etnograficznych (zapisów wierzeń i zrytualizowanych zachowań – opisów praktyk, gier i zabaw). Materiał pochodzi zarówno z zapisów współczesnych, przeważnie dokonywanych w terenie przez autorów i współpracowników słownika, jak też z publikacji dawniejszych, dokumentujących stan folkloru i kultury ludowej w wieku XIX i wcześniej. Pod względem geograficznym SSiSL obejmuje tylko teren etnicznie polski oraz środowiska Polaków mieszkających poza tym terenem, głównie na wschodzie. Dane o geografii podawane są w stałej kolejności: od północnego zachodu ku południowemu wschodowi.

Recepcja Słownika

Zarówno zeszyt próbny *Słownika* (wydany w roku 1980, zob. SLSJ), jak pierwsze części ukazujące się od 1996 roku, spotykały się z dużym zainteresowaniem badaczy z różnych środowisk naukowych. Oto przykładowe opinie:

Anton Höinig: „Das Stereotypw[örter]b[uch] von Bartmiński wird sicher als Vorbild für ähnliche Arbeiten in der Folklore anderer Sprachgemeinschaft dienen.” (Höinig 1980: 13).

Helena Kapeluś: „[...] w tej chwili trudno nawet zdać sobie sprawę, jak kapitalne znaczenie słownik ten będzie miał dla poznania naszej kultury ludowej. Otrzymamy nie tylko – jak sugeruje Bartmiński – możliwość badania formuł i ich roli, a także pomoc przy systematyzacji wariantów, lecz również klucz do rozumienia pewnych stereotypów myślowych i wgląd w systemy ludowych wierzeń i ludowego wartościowania (Kapeluś 1980: 372).

Andrzej M. Lewicki: „[...] przedstawiona próba SLSJ jest nie tylko przedstawieniem nowego materiału, dotychczas eksplorowanego wrywkowo, ale jest to próba opracowania słownika nowego typu. Realizacja przedsięwzięcia w tak dużym zespole sygnalizuje, że koncepcja jest już na tyle sformalizowana, że nadaje się do przekazania w formie instrukcji ludziom o różnym stopniu zaawansowania w pracy naukowej i zróżnicowanych dotychczasowych doświadczeniach. [...] *Słownik ludowych stereotypów językowych* pod red. J. Bartmińskiego jest niezwykle śmiałym eksperymentem leksykograficznym, nawet zbyt śmiałym, jak na aktualny poziom opracowania semantyki” (Lewicki 1984: 587).

Swietłana Tolstojowa: „Po raz pierwszy polska tradycyjna kultura duchowa zostanie całościowo ukazana we wszystkich jej głównych dziedzinach. Będzie to w pełni kompendium ludowych wierzeń, obrzędów, obyczajów, rekonstrukcją ludowego obrazu świata, powstałą na podstawie

różnorodnych, dostępnych na dzień dzisiejszy źródeł, z których głównym jest język, jego leksyka i frazeologia; folklor w całej różnorodności jego gatunków, działania rytualne, stereotypy mentalne, słowem – utrwalone przez tradycję wyobrażenia o otaczającym świecie i człowieku. [...] Struktura tematyczna słownika w większym stopniu niż alfabetyczna pozwala ujawnić całościowy charakter, stosunkową autonomiczność, systemowość i wewnętrzną hierarchiczność poszczególnych, dużych fragmentów ludowego obrazu świata, obejmujących kosmologiczne wyobrażenia, ludowa botanikę, zoologię, antropologię itd. [...] Praca ta ma szczególną wartość dla osób, które zajmują się badaniem porównawczym folkloru i kultury ludowej Słowian i rekonstrukcją prastarych form. [...] Jak dotąd żadna ze słowiańskich tradycji etnokułturowych nie doczekała się podobnego syntetycznego opracowania. Wraz z ukazaniem się tomu lubelskiego i pierwszego tomu moskiewskiego słownika *Slovjanskije drevnosti* (pod red. N. I. Tolstoja, Moskwa 1995) leksykografia etnolingwistyczna staje się samodzielnym kierunkiem sławistyki, reprezentującym integralne podejście do języka i kultury (SPiR 1998: 56-59; przedruk z „Živaja Starina”, Moskwa 1997: 4).

Marian Pilot: „Ambicje zespołu etnolingwistów i folklorystów pod przewodnictwem prof. Jerzego Bartmińskiego są ogromne, w siedmiu tomach *Słownika stereotypów i symboli ludowych* chcą ogarnąć całość – kosmos, człowieka, czas, przestrzeń, bogów i demony. To zamiar, że użyję podniosłego słowa, chwalebny, tym chwalebniejszy, że to ostatnia już godzina dawnej kultury chłopskiej, na naszych oczach cały świat – cały kosmos! – wierzeń, wyobrażeń, pojęć, obyczajów, zabobonów zapada się w niebyt. Świat cały dosłownie. Czas najwyższy – czas ostatni – żeby co się tylko da, spisać, skodyfikować, zarejestrować (JOKL 1997: 4).

Roch Sulima: „*Słownik stereotypów i symboli ludowych* dostarcza ludowych artykulacji człowieczego *uniwersum*, objawia źródłowe słowa różnych kultur, odziedziczoną przez tradycję wizję *uniwersum* zamienia w *multiwersum*. [...] Zakrojony na siedem tomów *Słownik stereotypów i symboli ludowych* będzie niewątpliwie jednym z najpełniejszych obrazów ludowego żywiołu językowego. Za sprawą *Słownika* pojawia się wielki Nieobecny współczesnej humanistyki polskiej, czyli antropologiczny konkret, pojawia się milknąca kultura chłopska, która jeszcze dostępna jest niekiedy bezpośredniemu doświadczeniu, ale w gruncie rzeczy jest to już – mówiąc paradoksalnie – polska kultura „klasyczna”. Autorzy haseł dokonują w *Słowniku* swoistego przekładu kulturowego, ale trzeba przyznać, że jest to przekład z pierwszej ręki, co potwierdzają bogate zasoby źródeł terenowych pozyskanych z autopsji na polskiej wsi, głównie jej środkowo – wschodnich rejonach (JOKL 1997: 9–10).

„W tej zdawałoby się „sztywnej” konstrukcji można doszukać się także napięcia między kulturową rzeczywistością tytułowych „stereotypów” i „symboli”. Słownik kodyfikuje i rozbija (przemodelowuje) obraz kultury ludowej (językowa realność, nawet zestereotypizowana, kliszowana, jest przecież nie do ogarnięcia). [...] Słownik Bartmińskiego staje się oczekiwane dość interesującą diagnozą „pisania” kultury, ale nade wszystko jest wielką przestrzenią tekstową, w której mogą się intensywnie „zderzać”, mogą się „zobaczyć” różne teksty. Słownik, kiedy spojrzymy na jego aspekt kodyfikujący, może uchodzić nawet za jakąś Archiksięgę, co zresztą potwierdzałyby aluzje do biblijnego porządku tworzenia zawarte we Wstępie. [...] w jakimś sensie zapis Kolberga zostaje przez *Słownik* „wchłonięty”, ale nie unieważniony. Jest *Słownik* etnolingwistyczną, a może lepiej powiedzieć – antropologizującą interpretacją Kolbergowskich przeświadczeń i zawartych w „Ludzie” zasobów tekstowych (SPiR 1998: 36).

Krzysztof Wrocławski: „Zamierzenie edytorskie imponujące, które jako całość osiągnie bez wątpienia wymiar pomnikowy. [...] Trzeba tu od razu podkreślić, że inicjatywa zespołu lubelskiego, kierowanego przez prof. Jerzego Bartmińskiego, ma w skali Słowiańszczyzny charakter pionierski (SPiR 1998: 59).

Jadwiga Sambor: „Jerzy Bartmiński jako autor koncepcji całości i redaktor podjął się – wraz z niewielkim zespołem młodych współpracowników – realizacji dzieła monumentalnego. [...] W ciągu 16 lat, jakie upłynęły od dnia wydania *Zeszytu próbnego Słownika* (SLSL), zdołano wypracować aparat pojęciowy i metody umożliwiające opis takiego obrazu świata, jaki ujmuje polska kultura ludowa na przestrzeni ostatnich 200 lat. [...] [Dzieło] zrealizowane do końca, może stanowić wielką chlubę polskiej etnolingwistyki i leksykografii, gdyż podobnego interdyscyplinarnego, a zarazem pogłębionego metodologicznie opracowania nie doczekała się dotąd żadna z kultur słowiańskich (SPiR 2000: 40-41).

Andrzej Szyjewski: „[Słownik] ma obejmować rekonstrukcję całego tradycyjnego światopoglądu wyrażonego w zebranych dotąd materiałach etnograficznych i osadzać go w kontekście ogólnym. Jest to inicjatywa dotąd niespotykana, choć postulowana przez mitoznawców. [...] Jeśli zamiar ten zostanie zrealizowany, wszyscy zainteresowani myśleniem słowiańskim otrzymają do ręki kompendium nie tylko haseł przedmiotowych, ale i osadzenia zwrotów i stereotypów w materiale językowym, opis właściwości, zastosowania, symboli kojarzonych z danym przedmiotem (Szyjewski 2003: 244).

Czesław Robotycki: „Pozycja ta ma wartość nie do przecenienia nie tylko dla lingwistów, ale również dla antropologów i etnografów. [...]

Językoznawcy, wykorzystując spojrzenie etnograficzne i folklorystyczne, pokazują, że kultura ludowa zorganizowana była i jest metaforycznie, nie jest dosłowna. Jej tekstowe przejawy sytuują równocześnie zjawiska społeczne w wymiarze rzeczywistym i światopoglądowym. Czasem, tak zorganizowana kultura, w potocznym doświadczeniu jest nieuchwytna, bo powiada się, że jest zdegradowana, ale właśnie zapisy historyczne, rejestracje współczesnych sytuacji wykonawczych, do których można zaliczyć również materiały z wywiadów etnograficznych, zgromadzone i usystematyzowane w *Słowniku* pokazały, że można o niej mówić inaczej (Robotycki 2007: 134).

Pozytywne opinie o SSiSL wyrazili także m.in. **Jörg Zinken** (2004), **Lidia Nepop** (2007: 8-21) i **Dejan Ajdačić** (2011: 537-549).

***

Wypunktujmy na koniec, co wyróżnia lubelski *Słownik stereotypów i symboli ludowych* jako syntezę ludowej wiedzy o człowieku na tle innych opracowań etnolingwistycznych?

- Słownik opracowywany przez zespół lubelski ma charakter lingwistyczny mieści się w nurcie etnolingwistyki kognitywnej. Jego celem jest całościowa rekonstrukcja językowo-kulturowego obrazu świata utrwalonego w polszczyźnie i w polskiej kulturze ludowej.

- Elementami składowymi językowego obrazu świata są stereotypy językowo-kulturowe, społecznie utrwalone wyobrażenia ludzi, przedmiotów i zdarzeń.

- Narzędziem opisu stereotypów jest nowy typ definicji - definicja kognitywna, nastawiona na wydobycie tego, jak ludzie rozumieją X.

- Podstawą rekonstrukcji są dane systemowe, tekstowe (folklorystyczne) i etnograficzne (zapisy wierzeń i praktyk), z ukierunkowaniem na ich syntezę i reinterpretację.

- Centralnym przedmiotem zainteresowań autorów *Słownika* jest człowiek (podmiot) należący do określonej wspólnoty (etnosu), jego mentalność i wyznawane przez niego wartości; to wartości leżą u podłoża obrazu świata, „sterują” konceptualizacją realnej rzeczywistości.

LITERATURA

- Ajdačić, D. 2011. Beleška o Ježiju Bartmin'skom. W: Bartmiński, J. *Jezik, slika, svet*. Beograd: SlovoSlavia, 537–549.
- Apresjan, J. 1980. *Semantika leksykalna. Sinonimiczne sredki jezika*. Kozłowska, Z., A. Markowski (pr.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oryginał rosyjski: Moskwa 1974].

- Bartmiński, J. 1980. Założenia teoretyczne słownika. W: *Słownik ludowych stereotypów językowych*. Wrocław: UMCS, 7–36.
- Bartmiński, J. 1984. Definicja leksykograficzna a opis języka. W: *Słownictwo w opisie języka*. Polański, K. (red.). Katowice: Uniwersytet Śląski, 9–19.
- Bartmiński, J. 1986. Czym zajmuje się etnolingwistyka. *Akcent* nr 4, 16–22.
- Bartmiński, J. 1988. Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa. W: *Konotacja*. Bartmiński, J. (red.). Lublin: Uniwersytet Marii-Curie Skłodowskiej – Zakład Języka Polskiego, 169–183.
- Bartmiński, J. 1996. O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”. *SSiSL*, t. I, [cz.] 1, 9–34.
- Bartmiński, J. 1998. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki. W: *Język a Kultura*, t. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Anusiewicz, J., J. Bartmiński (red.). Tow. Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 63–83.
- Bartmiński, J. 2001. Nekotorye sporne problemy etnolingwistyki. W: *Jazyk i kul'tura. Problemy sovremennoj ètnolingvistiki*. Tokareva, I. (red.). Minsk: Minskij Gosudarstvennyj Lingvističeskij Universitet – Belorusskij Institut Problem Kul'tury, 16–22.
- Bartmiński, J. 2003. Folklorystyka, etnonauka, etnolingwistyka – sytuacja w Polsce. W: *Slavistická folkloristika na rázcestí. XIII. Medzinárodný zjazd Slavistov v L'ubl'ane, august 2003*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 21–32.
- Bartmiński, J. 2004. Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu. *Etnolingwistyka* t. 16, 9–29.
- Bartmiński, J. 2005. *Jazykovej obraz mira: očerki po ètnolingvistike*. Moskva: Indrik.
- Bartmiński, J. 2006. Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej. *Etnolingwistyka* t. 18, 77–90.
- Bartmiński, J. 2007. *Stereotypy mieszkają w języku*. Lublin: UMCS.
- Bartmiński, J. 2008. Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna? *Język a Kultura* t. 20, 15–33.
- Bartmiński, J. 2009. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. Zinken, J. (ed.). London: Equinox [Reprinted 2010; paperback 2012].
- Bartmiński, J. 2010. Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego operacjonalizacji. W: *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa*. Czaplinski, P., A. Legeżyńska, M. Telicki (red.). Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, 155–178.
- Bartmiński, J. 2011. *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije*. Ajdačić, D. (prir.). Beograd: SlovoSlavia.
- Bartmiński, J. 2013. The cognitive definition as a text of culture. W: *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. Głaz, A., D. S. Danaher, P. Łozowski (eds.). London: Versita, 161–180.
- Bartmiński, J. 2014. Narracyjny aspekt definicji kognitywnej. W: *Narracyjność języka i kultury*. Filar, D., D. Piekarczyk (red.). Lublin: UMCS, 99–115.

- Bartmiński, J., M. Grzeszczak. 2010. Der Begriff ODPOWIEDZIALNOŚĆ im semantischen Netz des Polnischen (zwischen dem Objektivismus der rechtlichen Relationen und dem subjektiven Pflichtgefühl). W: *Wahrheit, Recht, Verantwortung. Normen- und Wertbegriffe im interkulturellen Kontext*. Akten der internationalen Arbeitstagung "Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa", 20–21. März 2009 in Bukarest, București, 79–113.
- Bartmiński, J., S. Niebrzegowska. 1996. Stereotyp słońca w polszczyźnie ludowej. *Etnolingwistyka* t. 6, 95–143.
- Bartmiński, J., S. Niebrzegowska. 1998. *Ethno-linguistic explorations in Lublin: „Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols” (1996), „Ethnolinguistics” (1988-1999)*, [w:] "Ethnology and Anthropology at the Time of Transformation". Poland at the 14th Congress of the International Union of Anthropological and Ethnological Sciences. Polish Academy of Sciences Ethnological Sciences Committee, vol. 9. Kaniowska, K., D. Markowska. 135–137.
- Bartmiński, J., S. Niebrzegowska-Bartmińska. 2013. Czy grzyb jest rośliną, czyli co znajdzie się w polu „Rośliny” w II tomie Słownika stereotypów i symboli ludowych [współautor: Bartmiński J.]. W: *Sapientia ars Vivendi*. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesor Annie Dąbrowskiej. Burzyńska-Kamieniecka, A., A. Libura (red.). Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 41–64.
- Bartmiński, J., Ż. Grzegorz. 2009. Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury* 21, 47–67.
- Bielińska-Gardziel, I. 2009. *Stereotyp rodziny we współczesnym języku polskim*. Warszawa: PAN Instytut Sławiastyki.
- Grochowski, M. 1993. *Konwencje semantyczne a definiowanie wyrażen językowych*. Warszawa: Zakład Semiotyki Logicznej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gryshkova, N. 2014. Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych. W: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Bielińska-Gardziel, I., S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (red.). Lublin, 21–50.
- Grzeszczak, M. 2009. Definicja kognitywna pojęcia DEMOKRACJI w języku polskim. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury* 21, 69–84.
- Hönig, A. 1980. *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. „Semantische Hefte” IV, 1978/79, Heidelberg 1979–1980, 8–15.
- JOKL: *Językowy obraz kultury ludowej*. 1997. Kupiszewski, W., A. Tatarkiewicz, M. Pilot, J. Banaszekiewicz, R. Sulima (recenzje SSiSL). „Regiony”, nr 3, 2–10.
- Helena, K. 1980. Recenzja SLSJ, *Zeszyt próbny*. „Rocznik Literacki”, 371–372.
- Lewicki, A. M. 1984. *Recenzja Zeszytu próbnego SLSJ*. „Poradnik Językowy”, nr 9–10, 557.
- Mazurkiewicz-Brzozowska, M. 1993. PRACA. Wybrane warianty znaczenia słowa we współczesnej polszczyźnie i ich struktura kognitywna. W: *Nazwy wartości*.

- Studia leksykalno-semantyczne*. Bartmiński, J., M. Mazurkiewicz-Brzozowska (red.). Lublin: UMCS. 133–145.
- Nepop-Ajdaczyć, L. 2007. *Polska etnolingwistyka kognitywna*, Kijów: Centrum wydawniczo-poligraficzne „Uniwersytet Kijowski”.
- Niebrzegowska, S. 1996. *Polski sennik ludowy*. Lublin: UMCS.
- Niebrzegowska, S. 2001. Ètnolingvistika v Lubline. W: *Jazyk i kul'tura. Problemy sovremennoj ètnolingvistiki, Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii, Minsk 2-4 nojabrja 2000*. Tokareva, I. (red.). Minsk: BGPU, 22–28.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2004a. Badania etnolingwistyczne w Lublinie. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* t. 13. Krążyńska, Z., Z. Zagórski (red.), 79–89.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2004b. Rol' motiva v opisaniu modeli teksta. W: *Jazyk kul'tury: sematika i grammatika*. Tolstaja, S. (red.). Moskva, 256–272.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2005. Tekst kak predmet ètnolingvistiki. W: *Filologija. Pasaulio vaizdas kalboje* (10). Šiauliu, 121–129.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2007. *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*. Lublin: UMCS.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2010. Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski. W: *Etnolingwistyka a leksykografia*. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu. Chlebda, W (red.). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 21–32.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2013a. Stereotypes and values in the linguistic worldview. W: *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. Głaz, A., D. Danaher, P. Łozowski (red.). London: Versita, 198–214.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2013b. Projekt badawczy ETNO(EUROJOS) a program etnolingwistyki kognitywnej. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury* 25, 267–281.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2013c. *Ustalenie znaczeń symbolicznych w słowniku etnolingwistycznym*. *LingVaria*, R. VIII (2013), nr 1 (15), 127–144.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2014. Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie w dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów. W: *Wartości Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Bielińska-Gardziel, I., S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (red.). Lublin: UMCS, 71–102.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. 2015. Simvoličeskie značenijsa i sistema cennostej. W: *Kategorija ocenki i sistema cennostej v jazyke i kul'ture*. Tolstaja, S., O. Belova, A. Gura (red.). Moskva: Institut slavjanovedenijsa RAN, 33–52.
- Robotycki, C. 2007. Przeciw Kopalińskiemu w stronę Bartmińskiego. O polskim słowniku stereotypów i symboli ludowych. *Polska Sztuka Ludowa. KONTEKSTY. Antropologia kultury, etnografia, sztuka*, rok LXI, nr 1 (276), 129–134.
- SLSJ: *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny* 1980. Bartmiński, J. (red.). Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.

- SPiTK: *Słownik pojęć i tekstów kultury*. 2002. Szczęśnej, E. (red.). Warszawa: WSiP.
- SSiSL: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. 1996–2012. Bartmiński, J. (koncepcja całości i redakcja). Niebrzegowska, S. (od cz. 3. Niebrzegowska-Bartmińska) (zastępca redaktora). T. I, [cz.] 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*. Lublin 1996; [cz.] 2 *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; [cz.] 3. *Meteorologia*, Lublin 2012; [cz.] 4. *Świat, światło, metale*, Lublin 2012.
- SPiR 1998: *Słownik ludowych stereotypów i symboli – pomysł i jego realizacja*, [Dyskusja o SSiSL:] Hernas, Cz., J. Bartmiński, S. M. Tołstaja, K. Wrocławski, A. Dąbrowska, J. Miodek, J. Ługowska, I. Smolka, P. Matywiecki, R. Sulima. *Literatura Ludowa*, nr 6, 51-71.
- SPiR 2000: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. [Dyskusja o SSiSL:] Sulima, R., J. Sambor, W. Kupiszewski, R. Grzegorzycowa, J. Puzynina, H. Popowska-Taborska, E. Sękowska, A. Engelking, J. Partyka. *Literatura Ludowa*, nr 1, 35-48.
- STL: *Słownik terminów literackich*. Sławińskiego, J. (red.). 1988. Wyd. drugie poszerzone i poprawione. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Szyjewski, A. 2003. *Religia Słowian*. Kraków: WAM.
- Tołstaja, S. 1993. Etnolingvistika v Ljubline. *Slavjanovedenie*, 47–59.
- Tołstaja, S. 2010. Lubelsko-moskiewskie kontakty naukowe z perspektywy moskiewskiej. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury* 22, 268–269.
- Wierzbicka, A. 1985. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Karoma: Ann Arbor.
- Zinken, J. 2004. Metaphors, stereotypes, and the linguistic picture of the world: Impulses from the Ethnolinguistic School of Lublin. *Metaphoric.de* 7, 115–136.
- Żuk, G. 2013. *Europe in Polish Public Discourse*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Żywicka, B. 2007. *Miejsca i wartości. Zmiany w językowym obrazie przestrzeni we współczesnej polszczyźnie*. Lublin.

Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

ON THE LUBLIN-COMPILED DICTIONARY OF FOLK STEREOTYPES AND SYMBOLS

S u m m a r y

The article is a synthetic presentation of the major assumptions behind and the principles of the compilation of the Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols, an original publication conceived in the 1970s and produced by a team of ethnolinguists at Maria Curie-Skłodowska University (UMCS), Lublin, Poland. The complete dictionary will consist of seven volumes, whose content replicates the order of the act of creation: from inanimate things, to humans and the general categories that organize reality (vol. 1: Cosmos; vol. 2: Plants; vol. 3: Animals; vol. 4: Humans; vol. 5: Society; vol. 6: Religion and Demonology; vol. 7: Time, Space,

Measures, and Colours). Major theoretical assumptions behind the compilation of the dictionary are discussed; the structure of the dictionary entry is exemplified with Tęcza 'rainbow'. Key concepts are explained, such as the linguistic worldview, stereotypes, symbol, cognitive definition. The latter is a kind of definition that is supposed to show how speakers understand words (not what words mean); it has a facet-like organization of the defining sentences; it is narrative in nature and can be considered a text of culture (in the understanding of the Tartu semiotic school). Finally, the most important points raised by reviewers of the dictionary from Poland and outside of Poland are mentioned.